

Академични лекции

**(НЕ)ВЪЗМОЖНИ СОЦИОЛОГИИ:
СОЦИОЛОГИЯ НА НЕУСПЕХА**

Пепка Бояджиева

**Лекция по случай присъждането на почетното звание
на Института по философия и социология – БАН
„Professor Emeritus“***

Уважаеми проф. Щерионов, заместник-председател на БАН,

Уважаема проф. Ченгелова, директор на Института по философия и социология при БАН,

Уважаеми проф. Петров, председател на НС на Института по философия и социология при БАН,

Драги колеги и приятели,

Сърдечно благодаря на всички вас и на всеки от вас поотделно, че уважихте с присъствието си това тържество. Благодаря на членовете на НС на ИФС за удостояването ми с почетното звание „Професор Емеритус“ на Института по философия и социология при БАН.

Като гледам залата, виждам чрез вас целия си академичен път – от Института по социология, през Софийския университет, Нов български университет, Югозападния университет, Института за изследване на общества и знанието и Института по философия и социология.

През тези години изследователските ми интереси обхващаха различни теми. Като най-важни сред тях бих посочила университета като институция с неговите основополагащи принципи академична свобода и институционална автономия, взаимоотношенията университет – общество: защо е толкова важна тази институция – защо още средновековните градове се съревновават помежду си, за да привлекат студентите и преподавателите; защо в условията на икономическа и морална разруха след поражението от Наполеон в Прусия с

голяма щедрост се създава Берлинският университет; защо студентите обикновено са тези, които искат промени и правят революции – у нас: освиркването на цар Фердинанд при откриването на Народния театър през 1907 г., студентските протести през 1997 г., и по света: студентските движения от 1968 г., продължаващите вече повече от четири месеца протести на студентите в Сърбия?

Сред другите теми, които са ме занимавали, непременно държа до посоча: неравенствата и социалната справедливост в образованието; ученето през целия живот като образователна концепция на обществата на късната модерност; дарът като „тотален социален факт“ и културата на дарителство в образованието; публичните представи за науката; доверието – междуличностно и институционално – като невидимата, но незаменима ос на обществото.

Защо тогава избрах (не)възможните социологии за тема на настоящата лекция? Няма съмнение, че отправна точка на всяко социологическо занимание следва да бъде дали и доколко то допринася за развитието на социологическото знание и за разбирането на обществото, а чрез това – и за осмислянето и преодоляването на основните предизвикателства, пред които то е изправено. Но за да отговорят на това изискване, научните занимания следва да се базират не само на задълбочени знания и сериозни емпирични изследвания, но и на социологическо въображение. С темата на настоящата лекция аз искам да празнуваме искреното и неподправено творческо любопитство и социологическото въображение, което не само вдъхновява, но и позволява, според Чарлз Райт Милс, да осмислим как индивидуалните биографии се преплитат с историята.

Въведение: за „несоциологическите“ феномени

Очевидно е, че формулировката на темата на настоящата лекция е провокативна. Тя препраща към поредица от много сериозни теоретични въпроси, свързани със спецификата на социологията като научна дисциплина, дисциплинарната структура на социологията, изградена от множество – над 50 – социологически поддисциплини, полипарадигмалния характер на социологията, който дава основание да се говори за социологии, а не за социология, и т.н. Аз няма да се занимавам с тези въпроси, още повече че те вече са задълбочено дискутирани (вж. Fotev, 2004, 2006).

Въпросът, който искам да поставя днес, е друг: Възможно ли е социологическо изследване на изглеждащи на пръв поглед несоциологически феномени като уникалното, името, неуспеха? Имат ли познавателна стойност

подобни опити от гледна точка на предметната логика на социологията като наука, или това би било просто любопитно и забавно „упражнение на мисълта“?

Може ли например да има социология на името? (вж. Boyadjieva, 2002). Името е първият знак за индивидуалност и идентичност на личността. В света на социалното и социалните институции името също е основен разпознавателен знак и белег на идентичност – „името отличава един факт от други факти... ненаименованото изобщо не е факт“ (Fotev, 2002: 139). Аналогично на хората, и социалните феномени имат „фамилни“ и „собствени“ имена. „Фамилното“ име на дадено социално образование, например „университет“, е онова, което обозначава „всички социални особености“, които принадлежат не само на това образование, но и на други, родствени на него. От своя страна „личното име“ на социалния феномен, например „Свободен“, както се е назвал първият частен университет в България през 1920 г., е онова, което го „разсъблича“, „разголва“, показвайки неговата уникална същност и „сърцевина“ (вж. Proust, 1984: 441). От социологическа гледна точка интерес представляват въпроси като: Какви функции изпълнява името на социалната институция? Кое е легитимното име на една институция – това, което самата тя си избира, или онова, с което фигурира в нормативните актове? Или може би това, с което я легитимират социалните медии или с което е известна сред широката общественост? Защо например Софийският университет толкова остро се обявява срещу името на първия частен университет у нас – Свободен университет? И защо през 1938 г. правителството издава специалната Наредба-закон за частните висши училища, с която забранява те да се назовават университети?

Или може ли да има социология на уникалното? (вж. Boyadjieva, 2006). Как да се разбира уникалността и какво е отношението на уникалното към единичното, индивидуалното, конкретното, отклоняващото се? Как може – и може ли изобщо – изследването на уникалността да бъде обосновано и защитено от гледна точка на социологията, като имаме предвид, че според бащата на социологията – Емил Дюркем – социологията като наука е свързана със стремежа да се разбере обществото, като се разкрият закономерностите в неговото функциониране и развитие на базата на сравнителни анализи и обобщения (Durkheim, 1994: 34)? Затова и правилата на социологическия метод се свързват с необходимостта „да се отървем от единичното, от случайното, за да се види това, което единствено би могло да съставлява предмет на научно изследване – повторемното и неговите вариации, наблюдаеми регулярности, тръгвайки от които да са възможни закони“ (Revel, 1996: 64).

Целта на настоящата лекция е да дискутира основанията и перспективите за развитие на социология на неуспеха.

Неуспехът в индивидуалната и колективната биография

Добре известно е, че когато човек пише своята автобиография, той се старае не само да отбележи основните събития в своя живот, но и да отрази обстойно своите най-високи постижения – какво най-високо образование притежава и къде го е получил, какви професии е упражнявал и какви длъжности е изпълнявал, какви конкурси е печелил и с какви награди е бил удостоен. Така всяка автобиография се превръща в своеобразен списък от успехи. Този начин на животоописание не е просто установена практика, удобен шаблон или бюрократично изискване. Зад него прозира определена културна нагласа, според която всеки е това, което е постигнал. Изглежда общоприето разбирането, че човек най-добре представя себе си чрез своите успехи, и че само вгледайки се в постиженията си и съизмервайки ги с тези на другите, хората могат да си съставят адекватно мнение един за друг.

Нека си представим обаче, че в своите автобиографии ние започнем да описваме не само своите достижения, но и онова, за което сме мечтали, към което сме се стремили, за което сме се борили, но така и не сме постигнали. Ако – с други думи – подредим в автобиографиите си едни до други мечтите си и реалностите, започнатите, но незавършени лични проекти и реализираните намерения, неоползотворените възможности и щастливите „знаци на съдбата“ и късмета, провалите и полученото признание. Коя от двете автобиографии ще ни казва повече за своя автор? Коя от тях ще бъде *познавателно* по-ценна?

Подобно на живота на отделния човек, животът на обществата и на различните социални образувания (институционални и общностни) също е съвкупност от постижения и неуспехи, от реализирани възможности и пропуснати шансове.

И тук естествено възникват въпросите: Има ли наистина някаква стойност ровенето в социалното – индивидуално и колективно – „небитие“? Струва ли си да се изтупва пепелта на забравата за неща, повечето от които съзнателно са изтласквани от личните спомени на хората и от колективната памет на обществата? Няма ли подобно начинание да има по-скоро травмиращ ефект върху индивидуалното и общественото съзнание? Как, кога и от кого дадено събитие се дефинира като неуспех? И в края на краищата самият факт на не-

успех на даден проект не дава ли еднозначен отговор за неговата историческа значимост/личностна важност, а по този начин не обезсмисля ли в значителна степен и познавателния интерес към него?

Макар и не фаворизирани, неуспехите не са останали незабелязани от изследователите. Обобщавайки, можем да кажем, че индивидуалните неуспехи са обект на интерес преди всичко за психолозите, а колективните – за историците. Психологическата гледна точка фокусира вниманието върху начина, по който индивидите преживяват конкретни неуспехи. От своя страна, историческите анализи се интересуват от мащабните колективни прояви (въстания, движения, реформи), завършили с успех¹.

Разбира се, индивидуалните и колективните неуспехи могат да представляват интерес и от други изследователски перспективи. Една метафизика на индивидуалния неуспех например би разкрила драмата на човека като същество крайно и поради това „осъдено“ да бъде един своеобразен незавършен проект². Културологичните и антропологическите изследвания на неуспеха вероятно биха се фокусирали върху начина, по който се възприема неуспехът – индивидуален или колективен – в различните културни и исторически контексти. В тази връзка заслужава специално внимание изследването на ролята на социализиращите институции. С други думи – какво отношение към неуспеха се социализира във и чрез отделните социални институции, функциониращи в специфична културна среда, например какви нагласи към неуспеха и какви жизнени стратегии за справяне с него социализира училището у нас, в Япония или в САЩ?

Наскоро международното списание *Sociologica* посвети един от броевете си на изследванията на неуспеха. В уводната статия се посочва, че през последните години социалните науки обръщат все по-голямо внимание на неуспеха и на неговите прояви в съвременния свят, както и на начините за справяне с тях, като по този начин постепенно се оформя нова интердисциплинарна област на изследване. Според Барбера и Джонс неуспехът не е някакво изключение или временно явление – „deficio ergo sum (провалям се, затова съществувам) е парадигматичният израз на неуспеха. Неуспехът е не само нормален, но и много по-често срещан, отколкото успеха“ (Barbera & Jones, 2023a: 2). Авторите подчертават, че неуспехът е нормален поне в три смисъла – той е „ендогенно нормален, повсеместен и морално легитимен“ (ibid.: 3). В своето изследване Вон (Vaughan, 2023) – водещ изследовател в изследванията на организациите – защитава тезата, че неуспехите и провалите не са ограничени до определен тип професионално поле или форма, а са повсеместни. От своя страна Барбера

и Джонс (Barbera & Jones, 2023b) правят преглед на литературата върху неуспеха в различни сфери като пазарите, иновациите, управлението, политиките и демокрацията и настояват за развитието на морална икономика на неуспеха, която се базира на изследване на неуспехите в различни социални и културни контексти.

Очевидно е, че през последните години интересът на изследователите с различен дисциплинарен профил към неуспеха се засилва и че постепенно се оформя ново интердисциплинарно изследователско поле. На този фон още по-ясно се очертава необходимостта от осмислянето и обосноваването на спецификата на социологическото изследване на неуспеха.

Настоящата лекция се фокусира именно върху проблематизирането на възможността за една социология на неуспеха и възможните начини за нейното обосноваване³. По-конкретно предмет на дискусия са въпроси като: Можем ли да разберем социологически задълбочено дадено общество, ако изследваме само трайните социални феномени в него, само „победителите и успелите“, и пренебрегнем сферата на социално възможното, но нереализирано, на започналото, но неуспяло, на създаденото, но изчезнало? Как да разберем социологически социалния неуспех и как е възможен неговият социологически анализ?

Основания за изучаване на неуспешните феномени

Един от първите въпроси, на които задължително следва да се отговори, е свързан със социологическия смисъл и основания за изучаването на неуспешните феномени.

Според мен основанията за обръщането към неуспешните социални феномени са най-малко три. Първите две имат онтологически характер, а третото – познавателен.

А. Обратимостта на социалното развитие

Интересът към изучаването на проявите на социално „небитие“ и „не-ставане“ е продиктуван от несъмнената обратимост на социалното развитие. Биологичната еволюция се движи само в една посока и както посочва Норберт Елиас, – макар че е възможно някога видът *Homo sapiens* да изчезне, не може да се очаква, че той ще се превърне в по-низши видове като тези на маймуните или влечугите. Социалното развитие обаче познава регреса и е „напълно възможно

високоцентрализирани национални държави да се дезинтегрират и потомците на техните настоящи жители да живеят като обикновени номадски племена“ (Elias, 1983: 12). Обратимостта на социалното развитие е още по-очевидна върху примера на историята на отделни институции. Периоди на подем и разцвет се сменят от времена на упадък и деградация. В това отношение историята на университетската институция е особено показателна. Тя позволява да бъдат открити две основни измерения на обратимостта на социалното развитие. Най-напред може да се говори за обратимост на развитието на университета като вид институция. Добре известно е например, че периодът на раждането на университета и утвърждаването му като една от най-престижните институции на западноевропейското общество през XII–XIII век е последван от постепенна деградация в начина на неговото функциониране, която през XVI–XVII век довежда не само до оспорване на нейния авторитет, но и до оспорване на самия смисъл на нейното съществуване. Кривата в развитието на университетската институция отново сменя посоката си в началото на XIX век, когато създаването на Берлинския университет бележи нейното възраждане – и в някакъв смисъл – повторното ѝ раждане. На второ място, обратимостта на социалното развитие следва да бъде отнесена и към историята на отделните университети. Това би позволило освен „по-меки“ прояви на обратимостта като упадък, деградация, загуба на престиж да се проследят и нейните „по-твърди“ форми като временно прекратяване на функционирането или направо закриване. „Изчезването“ на конкретни университети съвсем не е случаен епизод в историята на университетската институция. От картата на света изчезват отделни университети не само в началния период на раждането на университетската институция (Verger, 1992: 62–64), но и значително по-късно – през XVIII–XIX век (Frijhoff, 1996: 87–89), а също и през XX век.

Б. Фундаменталната историчност на социалните феномени

Проблемът за „времето на историята и времето на социологията“ е фундаментален за разбирането както на спецификата на всяка от двете науки, така и на взаимоотношенията между тях. Според Бродел времето на историята е „по-властно“, „по-малко податливо“, докато времето на социологията е „услужливо време“, време, което социологът „може по свое желание да прекъсне, да изключи, пак да пусне в ход“. За разлика от историците, по чиято мисъл „времето лепне... както пръстта по лопатата на градинаря“, социолозите почти винаги успяват да се измъкнат от времето на историята –

„те търсят убежище в момента, който винаги е настоящ, сякаш увиснал над времето, или в повтарящите се явления, които нямат възраст“ (Braudel, 1985: 198, 202). През 1983 г. и Норберт Елиас отправи подобни обвинения към социолозите в статията си „Приютяването на социологията в настоящето“ (Elias, 1987). Според Елиас отклоняването на социологическия интерес от миналото е тенденция, наложила се след Втората световна война. Подобна ориентация обаче той оценява не само като твърде далече от „уроците“ на класиците на социологията (Вебер, Маркс), но и като игнорираща историчността на социалното – „факта, че всяко съвременно общество е израснало от по-ранните общества и същевременно насочва отвъд себе си към многообразието на възможното бъдеще“ (Elias, 1987: 226; вж. и Elias, van Krieken & Dunning, 1997).

Това, че историчността е определяща и неотменима характеристика на общественото битие, не подлежи на дискусия. Въпросът е как следва да се разбира историчността на даден социален феномен и как – от социологическа гледна точка – той може да се изследва именно като исторически конкретен. Широко споделено е разбирането, че социологически задълбоченото изследване на определена форма на социалност изисква разглеждането на нейния генезис и минало като конституенти на настоящето ѝ (Bryant, 1994: 10–12). Както отбелязва обаче Г. Фотев, „за фундаменталната историчност на даден социален феномен не е достатъчно да се установи историческото му начало, но да се определи също и *историческото му изчерпване* (Fotev, 1996: 55–56), (к. м., П.Б.). Вниманието към „историческото изчерпване“ на даден социален феномен означава интерес именно към края на неговото съществуване. Този край може да е напълно естествен резултат на развитието на социалния феномен и да е свързан с изчерпване на неговите обществени функции и предназначение. Но този край може да носи белезите и на социален неуспех – на не-станалото, на не-разгърналото се, на не-утвърдилото се.

Разглеждането на неуспешните социални феномени като обособен обект на социологически анализ е свързано с приемане на „множествеността на времето“ (вж. Fotev, 1993: 540) и изисква отграничаване на две специфични прояви на историческото време – *изтеклото време* и *несъстоялото се време*. Неуспешните социални феномени са своеобразни точки на социално прекъсване, затова и тяхното време или го няма и не може да го има (несъстояло се време), или вече е било и е отминало (изтекло време). Сам по себе си всеки от тези два вида време има допълнителни характеристики – изтеклото време на един социален феномен може да е забавено (постепенно загиване), на друг експлозивно

(рязък провал), на трети – с неправилно пулсиране (редуване на периоди на упадък и на възстановяване преди окончателния край).

В. Познавателната значимост на неуспешните социални проекти

Познавателната значимост на събитията не е тъждествена с тяхната историческата значимост. Редица от провалилите се обществени проекти са изиграли важна историческа роля, повлиявайки съществено върху общественото развитие, индивидуалните съдби на отделните хора и колективните биографии на големи социални групи. От своя страна, подобно историческо значение може да има различен обхват. Ако експериментът със строителството на комунизма предопредели за десетилетия историята на десетки народи, то нереализираната идея България да бъде домакин на зимна олимпиада в средата на 80-те години на XX век имаше по-скоро национални проекции, а просъществувалият само няколко години Славянски университет повлия преди всичко върху житейския път на привлечените в него млади хора. Значителна част от неуспешните социални проекти обаче остава с много ограничена или практически без каквато и да е стойност за социалното развитие. Обществата и историята бързо ги забравят и захвърлят на дъното на колективната памет.

Възниква въпросът: Има ли смисъл да се ровим в „задния двор“ на обществата и да се занимаваме с феномени, които самата история и социалното развитие вече са отхвърлили и белязали със знака на провала? Нима няма да разберем дадено общество или една конкретна институция, ако се интересуваме само от техните светли страници или ако се съсредоточим единствено върху събитията с несъмнена историческа стойност? Струва ми се, че възможната гледна точка, от която може да бъде защитена познавателната значимост на неуспешните социални феномени, е идеята на Норберт Елиас за *автономността на обекта на изследване*. Елиас настоява да се обръща внимание на „автономността на обекта на изследване“ и задължително да се удържа „разликата между това, което изглежда важно на изследователя в светлината на ценностите на неговото собствено време, и особено на неговите собствени идеали, и това, което е важно в контекста на изследвания период“.

Социологията на неуспеха преформулира един от основните социологически въпроси. Вместо да се интересува: „Как е възможен (успехът на) определен социален феномен (действие, процес, движение, институция)?“, тя задава въпроса: *Какво обуславя и в какво се състои социологическата невъзможност (неуспех) на даден социален феномен?*. От познавателна гледна точка поставя-

нето и търсенето на отговор и на двата въпроса намира оправдание в *различния им социологически смисъл*, в различното значение, което отделните исторически факти придобиват при „гледането“ им през перспективата на всеки един от тях. Така например няма съмнение, че за разбирането и точното датиране на възникването на университета в Арецо е от съществено значение да се разбере дали в края на XI век в града са съществували различни школи и доколко те са били развити. За изчезването на този университет в началото на XIV век обаче този факт може да има само второстепенно значение (вж. Boyadjieva & Boyadjiev, 2022).

Лицата на неуспеха

Несъмнено от особена важност при защитаването на правото на съществуване на социологията на неуспеха е въпросът, визиращ нейния конкретен обект на изследване, т.е. от какво ще се интересува и какво ще анализира една социология на неуспеха. Затова ключово значение придобиват въпроси като: Как от социологическа гледна точка може да се дефинират неуспехът и неуспешните социални феномени? Съществува ли универсално и общосподелено разбиране на неуспеха, или дефинициите за него са винаги социално конкретни и културно релативни? Не са ли често малките неуспехи елементи на един цялостен успех? Възможно ли е и кога предефинирането на даден социален феномен от неуспех в успех и обратно? Изчезването на някаква форма на социална организация – например на цеховете в Късното средновековие – неуспех ли е? С други думи – може ли всяко изчезване, отмиране, прекратяване на съществуването на даден социален феномен да бъде определяно като социален провал/неуспех?

Според мен *две са гледните точки, които задължително следва да се удържат при опита за социологическо дефиниране на социалния неуспех. Първата е социокултурна* и визира необходимостта да се вземат предвид утвърдените в даден обществен, културен и познавателен контекст социални представи и разбирания за това какво е успех и какво – неуспех. *Втората гледна точка е свързана с указанието на Елиас да се отчита автономността на изследваните обекти.* Става въпрос за съобразяването на дефинирането на социалния неуспех с явно формулираните или скрито подразбиращи се (и прояснени от социологическия анализ) цели на конкретния социален феномен. От тази перспектива социалният неуспех е нереализиране на целите и функ-

циите, обосноваващи и обществено легитимиращи дадена форма на социално битие.

Подобно на успеха, неуспехът има множество лица.

А. Индивидуален и колективен неуспех

Първата естествена диференциация е свързана с обекта на неуспеха и отграничава сферата на индивидуалния от сферата на колективния, обществен неуспех. Има индивидуални неуспехи, но можем да говорим и за неуспеха на определени социални групи, за провала на обществени движения или за упадък на отделни институции и общества. На пръв поглед изследването на индивидуалния неуспех изглежда по-близко до предметната област на психологията, отколкото на социологията. Няма съмнение обаче, че макар и всеки човек сам да пише своята биография, неговият „почерк“, т.е. начин на действие, е не само социално формиран, но и социално детерминиран. Затова винаги има смисъл да се обсъжда и въпросът за социалните фактори и обстоятелства, повлияли върху личностните провали и поражения.

Сферата на колективния неуспех включва неуспешните социални феномени, които се отнасят до определени обществени групи, структури и институции или до обществото като цяло.

Б. Проектът-неуспех и реализацията-неуспех

Неуспехът може да бележи различни стадии от развитието на даден социален феномен. Струва ми се обаче, че *неуспешните социални феномени следва да се търсят преди всичко в реалностите на:* 1) възможното, но неосъществено социално, 2) започналото, но не-завършено, не-разгърнато и не-утвърдило се социално, 3) реализираното, но преходно социално, на „изчезналото“ социално.

1) Възможното-социално

Това е светът на не-станалото, на не-родилото се социално битие. Във всеки момент от своето развитие социалната реалност е уникална смесица от вече-реализирано и потенциално-възможно. Тя включва не само утвърдени структури, функциониращи институции, споделени модели на поведение, но и повече или по-малко открояващи се тенденции, назряващи промени, очертаващи се провали. Затова да се изследва обществото в неговата цялост и да

се улови пълнотата на социалния живот означава да бъдат обхванати и двете измерения на социалната действителност – както на реализираното, така и на потенциално възможното. Това предполага да се възстанови полето от несъстоялите се социални избори, а също и да се направи опит да се разберат „несправедливите триумфи и поражения“ (Durkheim, 2006: 13–16).

Според Макс Вебер само приемането на строго обективистично разбиране на историята позволява да се твърди, че историята не познава различни възможности (Weber, 1998). Немският социолог определя като обективно възможен онзи социален феномен, за който може да се твърди, че са били „*обективно налични*“, т.е. установими с обективна валидност, определени компоненти на исторически даденото, които [...] са позитивно „*годни*“ [...], съобразно *общите правила на опита*, да доведат до“ определено развитие (ibid.: 141). Реално възможни, а следователно и предмет на изследване от социологията на неуспеха, са онези проекти, за чието развитие е съществувал социален (културен, икономически, символен) потенциал, но осъществяването им е било възпрепятствано от действието на различни фактори и стечението на различни обстоятелства⁴.

От възприетата гледна точка социологията на неуспеха не се интересува от утопичните социални проекти, т.е. от проекти, за които още в самото начало е било ясно, че нямат бъдеще, защото липсват обективни условия за тяхното реализиране.

2) Незавършеното и неутвърдилото се социално

Това е светът на социалното, което е повече от възможно, но така и не се е реализирало в действителност. Този свят е населен от онези социални феномени, които имат своето начало и „първи стъпки“, но които така и не се разгръщат, не успяват да се утвърдят в социалното пространство и да получат обществена легитимност. Възможността за развитие е вътрешно присъща характеристика на всички действени социални феномени и от тази гледна точка незавършеността също е неотменим техен атрибут. Незавършеността, която тук се има пред вид обаче, има много по-определен смисъл. Става въпрос за незавършеност по отношение на *първоначалния проект на конкретния социален феномен*. Защо например не успява инициативата от април 1885 г. за създаване на първия български университет с подкрепата и ангажираността на широката общественост (Bojadjieva, 1998: 188–189)? Или: Защо остава не-реализиран проектът за създаване на компютърна холографска памет (Tchalakov, 1998)?

3) „Изчезналото“ социално⁵

Това е светът на „отмрелите“ социални реалности. Той се населява от онези социални феномени, които имат своето трайно начало и своята – повече или по-малко дълготрайна – история. Вече беше формулиран като проблем на социологията на неуспеха въпросът дали всички „изчезнали“ социални феномени следва да бъдат разглеждани като неуспешни. Така например можем ли да определим като неуспешно социално образувание, което в даден момент прекратява своето съществуване, защото е реализирало целите, в името на които е възникнало? Струва ми се, че можем да разграничим поне два вида „изчезнало“ социално – *изчерпалото се социално* и *преждевременно „изчезналото“ социално*. В първия случай става въпрос за феномени, които са „изчезнали“, защото са реализирали своя замисъл. Неуспехът изглежда характеристика на битието по-скоро на втората група социални проекти – онези, които започват своето съществуване и получават обществена легитимност. Това са феномени със собствено историческо развитие, което обаче под влиянието на различни причини в даден момент/период е прекъснато, преди тези феномени да са изчерпали своя социален потенциал и да са реализирали своите първоначални цели.

Социологически перспективи за изследване на неуспешните феномени

Следващите въпроси, заслужаващи специално внимание при обосноваването на социологията на неуспеха, се отнасят до спецификата на социологическата перспектива при изследването на неуспешните социални феномени. В какво се изразява социологическият подход към неуспешните социални феномени и съществува ли достатъчно надеждна емпирична база, върху която той може да бъде реализиран?

В своите „Критически изследвания по логика на науките за културата“ Макс Вебер използва примера с писмата на Гьоте до госпожа фон Щайн, за да очертае „логически различните гледни точки, от които могат да бъдат научно разглеждани „фактите“ на културния живот“ (Weber, 1998: 108–112). Анализът на Вебер позволява да бъдат обосновани *две основни относително самостоятелни социологически перспективи на изследване на неуспешните социални феномени*:

1) Интегриране на неуспешните социални феномени в конкретния исторически контекст, т.е. разглеждането им като звено в една историческа верига

и/или като част от по-широко социално движение (*например*: изчезналите университети през XIII–XIV век като част от стремежа на различните градове за утвърждаване *или* изчезналите университети през XVIII век като елемент от религиозните борби).

2) Разглеждане на неуспешните социални феномени като „познавателно средство“, което би улеснило нашия „познавателен достъп“ до:

а) конкретната социална ситуация – утвърдените в нея структури и властови отношения, действащите социални актьори, доминиращите ценности и начин на живот (*например*: анализ на изчезналите през XIII–XIV век университети като средство за разбиране на структурата на средновековното социално пространство и на средновековния градски начин на живот *или* анализ на съдбата на Славянски университет у нас като начин за разбиране на социалната и политическата ситуация в България в началото на прехода от тоталитаризъм към демокрация);

б) спецификата на социалния феномен, чиято неуспешна форма на проява е конкретният изследователски обект (*например*: анализ на изчезналите университети като средство за разкриване на своеобразието на университета като вид социална институция).

Неуспехът на даден феномен означава прекъсване или спиране на негово социално време. Всеки неизкушен от позитивистката методология изследовател ще се запита: „А какво би станало, ако провалилият се социален проект бе успял? Би ли имал подобен факт съществени последици за историческото развитие и за социологическата „картина“ на даденото общество? В осмислянето на подобни въпроси си струва да обърнем специално внимание на идеята на Вебер за формулирането на *съждения за възможност*. Според немския социолог въпросът „Какво е *могло* да се случи, ако например Бисмарк не бе взел решение за война?“ „е ключов за историческото формиране на действителността: какво каузално *значение* да се припише на това индивидуално решение в контекста на една тоталност от безкрайно разнообразни „моменти“...“. Вебер определя съждението за възможност като „*съждението*, че *ако* един отделен исторически факт бъде мислен като липсващ, или като променен в даден комплекс от исторически условия, то това *би* обусловило промяна на хода на историческите събития в определени, *исторически важни* отношения...“ (Weber, 1998: 131–133).

Сами по себе си неуспешните феномени могат да бъдат разглеждани като своеобразни полета от (нереализирани) социални възможности. А това прави напълно логично и обосновано подходът при тяхното изследване да включва и формулирането на съждения за възможност.

Всяко социологическо изследване на неуспешни социални феномени следва да отчита и спецификата на различните социологически парадигми. Тук едва ли е необходимо да припомним по колко различен начин изглежда социалната реалност, видяна през „теоретичните очила“ например на структурния функционализъм, от една страна, и на феноменологията, от друга. Но е важно да осъзнаем, че в границите на дадена парадигма определен социален факт може да остане неразличим и неразпознаваем като успех и поради това да се припознава като неуспех. Затова подлежи на специално и задълбочено обсъждане въпросът за социологическата видимост през отделните социологически парадигми на различните лица на неуспеха и по-конкретно – на институционалния успех/неуспех.

Ескиз: Защо не успява университетската институция в богатата, могъща и образована Флоренция: 1348–1473 г.

Ще се опитам да приложа очертаните социологически перспективи за изследване на неуспешните феномени за анализ на част от историята на университета във Флоренция⁶.

Съществуването на флорентинското *studium generale* през XIV и XV столетие е едно непрекъснато редуване на периоди на криза и краткотрайни времена на възход, които обаче така и не го доближават до престижните италиански университети. Този факт е озадачаващ, като се има предвид, че в почти всички други области – икономическо богатство, политическо влияние, военна мощ, строителство, изкуства, хуманитарно знание – Флоренция не просто съперничи на най-могъщите италиански градове, но нерядко и значително ги превъзхожда. Скромното присъствие на университета в обществения живот на тосканския град очевидно няма как да се обясни чрез опростената схема на редукционисткия детерминизъм, съгласно която културното развитие (включително това на институциите на духа) с необходимост следва от натрупването на съответните материални предпоставки. Прилагането на очертаните социологически перспективи за изследване на неуспеха ни позволява да погледнем на закриването на университета във Флоренция като на „ключ“ за осмисляне както на спецификата на социалната среда, така и на университета като вид институция.

Университетът е основан на 31 май 1349 г. след един неуспешен опит от 1321 г. През 1472 г. Лоренцо Медичи постановява преместването на Флорентинския университет в Пиза. В документа, издаден от градските власти, като

основание за това се посочва високата цена на квартирите, която възпира студентите да се установяват в града. Загадката на този удивителен неуспех остава да вълнува умовете на изследователите на университетското образование в средновековна Европа.

Като че ли най-очевидното обяснение за упадък на научните и образователните институции са неблагоприятните външни фактори като политически размирици, войни, епидемии и т.н. Необяснимо остава обаче защо тези очевидно неблагоприятни обстоятелства се оказват решаващи и довеждат до разпад на определени университетски общности, а по отношение на други това не се случва. През втората половина на XV столетие размирна е цяла Италия, в постоянни войни и междуособици са практически всички градове, скъпотията е като че универсално съпътстващо академичния живот обстоятелство, а трудността да бъдат ангажирани престижни преподаватели е повсеместна, но всичко това засяга съдбоносно едни университети, докато при други пораженията са минимални.

Неуспехът на университетското образование във Флоренция се оказва своеобразно огледало, през което стават видими светогледните нагласи на флорентинците, съсредоточили всичките си умения и цялото си внимание върху търговията и занаятите и загрижени приоритетно за личния си финансов просперитет. Всичко останало, включително изучаването на науките, за тях стои на втори план. Учените мъже и схолярите не са почитани в този град така, както на други места в Италия. Отношението на градските власти на Флоренция по въпроса за необходимостта и полезността на университета проявява постоянни колебания. Документът за създаването на *studium generale* от декември 1348 г. не получава единодушна подкрепа от общинските съветници. Близко една четвърт от тях се обявяват против. Наличието на постоянна опозиция характеризира историята на Флорентинския университет. В години на криза той е като че първото нещо, което попада пред погледа на градските власти, стремящи се да ограничат разходите за образование в полза на тези за военни нужди. Комуналните управи на редица средно големи италиански градове гледат на собствените си университети като на фактор не просто за икономическо благоденствие, но и за издигане престижа на съответния град. Тъкмо това обяснява приоритетната финансова и организационна подкрепа на университетите дори във време на криза. Случаят с Флоренция е различен. Градът е придобил славата си чрез други дейности и институции. Престижността на републиката се определя от богатството, развитата банкова система, интензивните търговски връзки, военното и политическото могъщество.

Много показателен за нагласите на флорентинската общност към университета и решаващ за неговото бъдеще е дебатът от 1460 г. в градската управа. Приведените в дискусиата аргументи по своеобразен начин резюмират постоянната несигурност на флорентинците относно ползата и оправдаността от поддържането на университетската институция в техния град. Преместването на университета в Пиза се разглежда като елемент от цялостната политика на Флорентинската република за възстановяването и спасението на този град. Подчертава се, че няма по-добър начин за възстановяването на Пиза от възраждането на неговия университет, който ще привлече много хора, ще помогне практически на пизанците да въздигнат града си, а на Флоренция ще принесе слава и допълнителни доходи от плащаните такси. Важен се оказва и аргументът, че Флоренция предлага всевъзможни развлечения, докато занимаващите се с наука трябва да търсят онова усамотение, което ще ги предпази от съблазните на големия град. Напротив, Пиза е определен като град, подходящ във всяко едно отношение – той е лесно достъпен по суша и по море, удобен за снабдяване с всякакви стоки, а и отстои на сравнително малко разстояние от Флоренция.

Външните социални фактори се оказват решаващи за неуспеха на университетската институция единствено тогава, когато тя не е съумяла да изгради себе си вътрешно като достатъчно устойчива и престижна. Флорентинското висше училище никога не успява да придобие онази известност, която се основава на достатъчен брой именити преподаватели и която собствено и привлича големия брой студенти. С основание може да предположим, че нито скъпите жилища, нито постоянните политически брожения, нито други странични обстоятелства биха възпрели студентите да се запишат в университета, стига той да има достатъчно авторитет и престижност като академична институция.

Осмислянето на причините за неуспеха на университета във Флоренция ясно откроява спецификата на университета, който е не просто социална институция, но и културен феномен, общност, предназначена да създава и отстоява духовни ценности. Тази общност се формира в резултат на определени институционални действия, но в не по-малка степен и като следствие от споделеност на специфични светогледни принципи, на уникален тип йерархизиране на жизнените стойности. Нерешителността, колебанията и съмненията относно самоценността на образованието в този смисъл са пагубни за съществуването на университета в не по-малка степен от финансовата стагнация, лошите битови условия или социалните размирици. Университетската институция е продукт на съзнателно волево усилие, на свободен избор, и тъкмо решителността на избора и готовността той да бъде неотклонно следван са определящи за ре-

зултатността на това образователно начинание. Историята на средновековния Флорентински университет е до голяма степен и история на неубедеността и разногласията относно полезността и необходимостта на *studium generale* в тосканския град.

За възможностите на емпиричното социологическо изследване на неуспеха

Както посочват Барбера и Джонс (Barbera & Jones, 2023a: 2), „успехът е лесен за наблюдение, докато провалът изисква допълнително усилие“. Специфичният обект на изследване на социологията на неуспеха предопределя и възможните ѝ източници на емпирична информация. Доколкото повечето от проявите на социален неуспех са форми на някакъв минал социален опит, заслужават да бъдат предмет на специално обсъждане изследователските възможности и ограничения, съдържащи се в емпиричните данни, извлечени от историята. Познавателно оправдано ли е обръщането на социолога към миналото? Не крие ли повече опасности, отколкото евристичен потенциал напускането на настоящето с „неговата „вулканична“ топлина“ и „изобилстващо богатство“ и „връщането към времето на историята: обедняло, опростено, опустошено от мълчанието“ (Braudel, 1985: 182)? Няма съмнение, че това са съществени въпроси, които се отнасят не само до изследването на неуспешните социални феномени, но и до всяко социологическо вглеждане в историята.

В тази връзка ще насоча вниманието ви към една дискусия, състояла се в началото на 90-те години на миналия век на страниците на *Британското списание по социология*. Дискусията е провокирана от статията на Джон Голдторп „Употребите на историята в социологията: Размисли върху някои съвременни тенденции“ (Goldthorpe, 1991). Голдторп възражда известното разграничение между номотетически и идеографически дисциплини. С други думи, социологията е наука, която в по-голяма степен се стреми да генерализира, докато историята е по-скоро описателна. Патосът на Голдторп обаче е съсредоточен в открояването и обосноваването на друга „голяма разлика между историята и социологията“, която според него „се пренебрегва, но която има далече отиващи следствия за социологическата практика“. Тази разлика се отнася до *природата на данните, които двете дисциплини използват, по-конкретно, до начина, по който тези данни се създават* (ibid.: 212), (к. м., П.Б.). Според английския социолог за изследването на миналото историята

може да разчита само на историческите реликти (останки). Историческите факти са „изводи, заключения на базата на реликти“, които при това са ограничени и непълни (ibid.: 213). В противоположност на историците социолозите могат сами да създават своите емпирични данни и именно в това е тяхното *голямо предимство*. Именно затова „социолозите не трябва с готовност и необмислено да се обръщат към историята, те следва да правят това само при наличие на достатъчно основания и с пълно съзнание за ограниченията, с които ще се сблъскат“ (ibid.: 214).

Едва ли е изненада фактът, че тезите на Голдторп предизвикват значителен научен отзвук. *Британското списание по социология* приема за публикуване четири силно критични спрямо тях статии, които, заедно с отговора на Голдторп, са отпечатани през 1994 г. (Bryant, 1994; Hart, 1994; Mann, 1994; Mouzelis, 1994; Goldthorpe, 1994). Макар и с различни аргументи и с различна острота, четиримата социолози фактически споделят единна позиция, която намира обобщен израз в заключението на един от тях: „като призив за по-висока степен на методологическо самопознание неговата (на Голдторп – б. м., П.Б.) предпазливост следва да бъде приветствана и подкрепена; като призив да се спре или обърне тенденцията към интердисциплинарен синтез и консолидиране на историческата социална наука, тя трябва да бъде отхвърлена“ (Bryant, 1994: 15). Категоричното оспорване на позицията на Голдторп е съпроводено от съдържателна защита както на принципната възможност и полезност на използването на исторически свидетелства в социологически изследвания, така и на значимостта на вече осъществени историко-социологически анализи. Основните аргументи и тези на участниците в дискусията могат да се обединят в две групи:

1. Голдторп греши в разграничението, което прави между „социологическите данни“ и „историческите свидетелства“ „не толкова заради това, което казва, колкото заради онова, което оставя без внимание“ (ibid.: 7). Защото, както е добре известно и на самите социолози, емпиричните социологически изследвания и данните, които се получават чрез тях, също не са безпроблемни. Затова е по-уместно не да се утвърждава превъзходството на единия вид емпиричен материал над другия, а да се обсъждат предимствата и недостатъците на всеки от тях. Ако историкът е „затворник на останките, които времето е съхранило“ (ibid.: 6), социологът може да бъде „изкушен от *даннифилия* (dataphilia) и да забрави реалността навън“ (Mann, 1994: 45). Макар и да са непълни и ограничени, историческите свидетелства са автентични, защото са „интегрална част от действията, обичаите и всекидневния опит на хората

в техните собствени социални светове“ (Bryant, 1994: 9). Проблемите пред социологическите данни не се изчерпват – както обикновено се приема – с гарантирането на тяхната достоверност и представителност. На тях им *липсва* „*първична автономност* [...] съществуване, независимо от изкуствения процес на тяхното създаване“ (Hart, 1994: 28) и е реална възможността „сътворените социологически данни да не отразят нищо повече освен реалността на изследваните лица“ (Bryant, 1994: 9–10). Трябва да се има предвид също, че социологическите изследвания почиват върху една неприемлива *демократична пристрастност* – те приемат „съществуването на обикновени индивиди, чиито мнения се оценяват еднакво“, но подобна „сума от индивидуални отговори не разкрива структурите на обществото, доколкото пренебрегва властовите отношения“ (Mann, 1994: 38).

2. Вторият кръг от аргументи срещу позицията на Голдторп критиците му извличат от споделяните от тях разбирания за спецификата на социалното време и за онтологията на социалното. Социалното време се разглежда не като „хомогенна метрика“, а като „културно определено възприятие, което е сред важните определители на смисъла на човешкото действие“. От своя страна, историята и социалната среда не са просто *ограничителни рамки* за социалното действие, негови „времеви и пространствени координати“; те са *конституиращи посредници* на социалния живот и са *вътрешно присъщи* на социалните процеси (Bryant, 1994: 10–11). Ако това е по-адекватна интерпретация на „онтологията на социалното“ – заявява Брайънт, – то тогава следва, че историографията и социологията са много повече от взаимно допълващи се дисциплини; те трябва да споделят обща аналитична ориентация, в която *генезисът и контекстът са интегрални елементи на обяснението*, защото... „кога“ и „къде“ нещо се случва има фундаментално значение за разбирането на „какво“, „как“ и „защо“ се случва (ibid.: 10).

Друг фундаментален аспект на онтологията на социалните феномени, който следва да се отчита при определяне на отношенията между историята и социологията, е фактът, че „настоящите образувания – институции, роли, културни форми – са продукти на минали човешки действия“, поради което „миналото не е никога наистина минало, а постоянен конституент на настоящето“ (ibid.: 11). Социология, която игнорира историческата произведеност на социалните феномени, тяхната зависимост от собственото им минало, „в действителност не е никаква социология“ (ibid.: 12). Най-адекватна на спецификата на онтологията на социалното се оказва историческата социология, която преодолява едностранчивостта както на историята, така и на социологията

(съответно на идеографичния и на номотетичния подход) чрез утвърждаването на контекстуалната логика, при която феномените се изразяват и обясняват чрез проследяване и на техния генезис, и на техните вътрешно присъщи отношения във връзка с други опосредстващи структури и процеси (ibid.: 12).

Няма съмнение, че в основата на тази дискусия стоят въпроси с фундаментално значение за бъдещото развитие не само конкретно на социологията, но и изобщо на социалните науки, а именно: Какъв е статусът на социологическото и историческото изследване и съответно на социологията и на историята? Какви са формите на взаимоотношение между социологията и историята и какво е мястото на историята – разбрана и като реален процес, и като конкретна наука – в социологическия анализ?

Като източник на информация и социологическите изследвания, и историческите документи имат както предимства, така и ограничения. Това, което се изисква от всеки изследовател, е: 1) да базира изследователските си усилия върху адекватен на конкретния научен проблем емпиричен материал; 2) да се възползва от предимствата, които имат избраните от него емпирични източници и данни, като се стреми в максимална степен да гарантира тяхната валидност, представителност и изчерпателност; 3) да съобразява своите изводи с неизбежните ограничения на използваната емпирична база.

Социологията изглежда наистина има предимство пред историята по отношение на използваните емпирични данни. Това предимство обаче не се съдържа – както твърди Голдторп – във факта, че тя може сама да си произвежда данни (както е добре известно, това не е безпроблемен вид практика). Предимството на социологията е във възможността научните проблеми, които тя формулира, да бъдат дискутирани на базата на данни както от конкретни, специално проведени изследвания, така и на исторически документи. При това става въпрос за *обективна възможност*, обусловена от самата специфика на предмета на социологическата наука – обществото. Защото за социологическото разбиране на обществото изобщо и на конкретните общества са необходими данни не само за тяхното настояще, но и за тяхното минало⁷.

Ако се върнем отново към социологическото изследване на изчезналите феномени, трябва да отбележим, че то в по-голяма степен, отколкото традиционните изследвания на историческата социология, е изправено пред опасността да се базира на непълни и неизчерпателни емпирични данни. Тъй като са свидетелство за „тъмната“ страна на социалното битие, за спрялото или дори за незапочналото социално време, за неслучилото се в биографиите на социалните актьори, неуспешните феномени често са не само пренебрегвани, но и

съзнателно изтласквани от индивидуалната и колективната памет. Един от бележите на това „изтласкване“ е нежеланието за създаване на възможност за възпроизвеждане и повторно преживяване на неуспеха, проектиращо се в незаинтересоваността от съхранение на документалните свидетелства на социалните неуспехи. Затова нерядко изследването на неуспешните социални феномени ще трябва да разчита не на целенасочено и грижливо събирана документална база, а на разпръснати, повече или по-малко случайно съхранили се и случайно „оживели“ свидетелства. Това, от своя страна, обуславя *открития характер на социологията на неуспеха*. Всяко социологическо изследване на неуспешни социални феномени остава отворено в степента, в която е реална възможността за откриване на нови емпирични факти и документални източници.

Вместо заключение

Може ли да разчита на успех една социология на неуспеха? Това, че тя изглежда атрактивна, няма съмнение. Проблемът е доколко тя е *познавателно възможна* и доколко би била *познавателно стойностна*. Макар и да не е саморазбиращо се, че „социологическата фотография на настоящето“ (Braudel, 1985: 183) е по-вярна, отколкото социологическата реконструкция на изчезнали или несъстояли се времена и събития, очевидно е, че второто интелектуално занимание открива много по-широко поле за социологическото въображение, отколкото първото. А това означава, че то е и в по-голяма степен рисково. Аз съм убедена обаче, че става въпрос за риск, който си струва да бъде поет. Най-малкото защото, както казва Вебер, „въпросите, на които няма как или не можем със сигурност да отговорим [...], ако се ръководим от състоянието на нашето действително и позитивно знание“, не са „безсмислени въпроси“ (Weber, 1998: 131).

Бележки

* Текстът е допълнена и разширена версия на академичната лекция, изнесена на 20 февруари 2025 г. в зала „Е. Гешов“ на БАН.

¹ Значимо постижение в историческото осмисляне на социалния неуспех например е изследването на Иван Еленков *Родно и дясно*, което по своята същност е анализ на несбъдването, нереализирането на „десния проект“ в България в периода между двете световни войни (Elenkov, 1998).

² Идеята за метафизиката на неуспеха принадлежи на Димитър Аврамов.

- ³ Аз съвсем не твърдя, че досега не е имало конкретни социологически изследвания на едни или други неуспешни социални феномени. Изследването на Иван Чалъков върху една научна лаборатория всъщност представлява анализ на историята (възникването, развитието и прекратяването) на конкретен проект – проекта за холографска компютърна памет. Аз напълно споделям призива на автора „да запазим чувствителността си към неслучилото се и неродилото се, което обаче по един мълчалив начин винаги присъства в актуалната ситуация като алтернатива, като напълно възможна реална възможност да се допише и дори да се промени ходът на историята“ (Tchalakov, 1998: 15). Що се отнася до европейската социологическа книжнина, то като несъмнен пример на изследване на социален неуспех може да се посочи книгата на френския социолог Бруно Латур *Арамис или любовта към технологиите* (Latour, 1992).
- ⁴ В едно от интервютата, които прави при изследването си на холографската памет, Иван Чалъков отправя следната реплика към интервюирания: „В средата на 70-те години *е изглеждало* – теоретично, а и практически – *възможно* постигането на тази памет (т.е. налице е бил определен познавателен и чисто социален капитал – б. м., П.Б.). Обаче в началото на 80-те години вече е станало ясно, че това не може...“. А ето и отговора на учения: „Стана ясно, че засега... *светът просто не е подготвен за едно такова нещо. Няма кой да го прави. А и да го направи, няма какво да го прави...*“ (Tchalakov, 1998: 219).
- ⁵ Определенията „изчезнали“ и „отмрели“ като характеристики на социалните феномени неслучайно са поставени в кавички. Задължена съм много на Елена Михайловска, която ми обърна внимание върху разбирането, че в сферата на културата „няма нищо абсолютно мъртво“ (Bakhtin, 1979: 373). Мисловната традиция в културологията, която поставя акцент върху диалога между културите и културните взаимодействия, приема като реална перспективата за „безкрайното разширяване на възможните *диалогични контексти*, в които може да протичат срещите на културните (индивидуални и колективни) субекти“ (Mihailovska, 1991: 27). Така „във всеки момент от развитието на диалога съществуват огромни, неограничени маси от забравени смисли и в определен момент от по-нататъшното развитие на диалога те могат отново да бъдат припомнени и да оживеят в обновен (при новия контекст) вид“ (Bakhtin, 1979: 373). Доколкото във всеки социален феномен има утаени културни смисли, то очевидно има основания тезата, че няма „абсолютно мъртви“, т.е. завинаги изчезнали, социални феномени и че в определен исторически момент, повече или по-малко отдалечен от настоящия, изпълнените в тях ценности и смисли могат да оживеят в нововъзникналите социални феномени.
- ⁶ Вж. подробно в Boyadjieva & Boyadjiev, 2022: 74–88.
- ⁷ Няма съмнение, че тук представената дискусия е само един от възможните погледи към взаимоотношенията между социологията и историята. Още повече че – взети сами по себе си – нито социологията, нито историята са единни и неразчленими цялости. Струва си например отделно да бъде обсъден проблемът за това как изглежда отношението между социологическото и историческото изследване в светлината на засиления през последните години интерес на социолозите към биографичния метод, от една страна, и – от друга – на историците към микроанализите (Ravel, 1996). Както посочва Лиляна Деянова, „микро-историята може да бъде критика на социологията, както и социологията може да бъде критика на микро-историята“ (Dejanova, 2001: 45).

Литература

- Bakhtin, M. (1979). *Estetika slovestnogo tvorchestva*. Moskva: Iskusstvo. [Бахтин, М. 1979. *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство].
- Barbera, F. and Jones, I. (2023a). Introduction: Failed! The Sociological Analysis of Failure. *Sociologica*, 17 (3), 1–5.
- Barbera, F. and Jones, I. (2023b). The Moral Economy of Failure. *Sociologica*, 17 (3), 129–144.
- Boyadjieva, P. (1998). *Universitet i obshtestvo. Dva sotsiologicheski sluchaya*. Sofia: LIK. [Бояджиева, П. 1998. *Университет и общество: Два социологически случая*. София: ЛИК].
- Boyadjieva, P. (2002). Kam edna vazmozhna sociologija na imeto. Imenuvane i socialna identichnost. *Sociological Problems*, 3–4, 80–98. [Бояджиева, П. 2002. Към една възможна социология на името. Именуване и социална идентичност. *Социологически проблеми*, 3–4, 80–98].
- Boyadjieva, P. (2006). Vazmozhna li e sociologija na unikalното? V: Boyadjieva, P., Deyanova, L., Koleva, S., Koev, K. (sast.). *Svetove v sociologijata*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 39–52. [Бояджиева, П. 2006. Възможна ли е социология на уникалното? В: Бояджиева, П., Л. Деянова, С. Колева, К. Коев (съст.) *Светове в социологията*, София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 39–52].
- Boyadjieva, P. and Boyadjiev, Tz. (2022). *Izcheznalite universiteti. Vavedenie v edna sotsiologiya na neuspeha*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“. [Бояджиева, П. и Бояджиев, Т. 2022. *Изчезналите университети. Въведение към една социология на неуспеха*. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“].
- Braudel, F. (1985). Istoriya i sotsialni nauki. Dalgosrochniyat period. V: *Istoritsi za istoriyata*, v. 1. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“. [Бродел, Ф. 1985. История и социални науки. Дългосрочният период. В: *Историци за историята*, т. 1. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“].
- Bryant, J. M. (1994). Evidence and Explanation in History and Sociology: Critical Reflections on Goldthorpe's Critique of Historical Sociology. *British Journal of Sociology*, 45 (1), 3–20.
- Deyanova, L. (2001). Mikro-istorijata kato sleda. *Kritika i humanizam*, 2, 35–50. [Деянова, Л. 2001. Микро-историята като следа. *Критика и хуманизъм*, 2, 35–50].
- Durkheim, E. (1994). *Izbrano*. Sofia: IK KH – Critique and Humanism. [Дюркейм, Е. 1994. *Избрано*. София: ИК КХ – Критика и Хуманизъм].
- Durkheim, E. (2006). *Evolution of Educational Thought*. London: Routledge.
- Elenkov, I. (1998). *Rodno i dyasno. Prinosa kam istoriyata na nesbadnatiya „desen projekt“ v Balgaria ot vremeto mezhdu dvete svetovni voyni*. Sofia: LIK. [Еленков, И. 1998. *Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия „десен проект“ в България от времето между двете световни войни*. София: ЛИК].
- Elias, N. (1983). *The Court Society*. Oxford: Blackwell.
- Elias, N. (1987). The Retreat of Sociologists into the Present. *Theory, Culture and Society*, 4 (2–3), 223–247.
- Elias, N., van Krieken, R. and Dunning, E. (1997). Towards a Theory of Social Processes: A Translation. *British Journal of Sociology*, 48 (3), 355–383.
- Fotev, G. (1993). *Istoriya na sotsiologiyata*, t.2. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“. [Фотев, Г. 1993. *История на социологията*, т. 2. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“].
- Fotev, G. (1996). *Sotsialna realnost i vaobrazhenie. Sotsiologicheskoto izsledvane varhu Renesansa*, vtoro izd. Stara Zagora: Ideya. [Фотев, Г. 1996. *Социална реалност и въображение. Социологическо изследване върху Ренесанса*, второ преработено издание. Стара Загора: Идея].
- Fotev, G. (2004). *Dialogichna sotsiologiya*. Sofia: Iztok-Zapad. [Фотев, Г. 2004. *Диалогична социология*. София: Изток-Запад].

- Fotev, G. (2006). *Distsiplinarna struktura na sotsiologiyata*. Sofia: Iztok-Zapad. [Фотев, Г. 2006. *Дисциплинарна структура на социологията*. София: Изток-Запад].
- Frijhoff, W. (1996). Patterns. In: de Ridder-Symoens, H. (Ed.). *A History of the University in Europe*, Vol. II – *Universities in Early Modern Europe (1500–1800)*. Cambridge: Cambridge University Press, 43–113.
- Goldthorpe, J. H. (1991). The Uses of History in Sociology: Reflections on Some Recent Tendencies. *British Journal of Sociology*, 42 (2), 211–230.
- Goldthorpe, J. H. (1994). The Uses of History in Sociology: A Reply. *British Journal of Sociology*, 45 (1), 55–77.
- Hart, N. (1994). John Goldthorpe and the Relics of Sociology. *British Journal of Sociology*, 45 (1), 21–30.
- Latour, B. (1992). *Aramis ou l'Amour des techniques*. Paris: La Découverte.
- Mann, M. (1994). In Praise of Macro-Sociology: A Reply to Goldthorpe. *British Journal of Sociology*, 45 (1), 37–54.
- Mihailovska, E. (1991). *Tsivilizatsiya i tsivilizatsii. Teorii i idei na XX vek*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Михайловска, Е. 1991. *Цивилизация и цивилизации. Теории и идеи на XX век*. София: Наука и изкуство].
- Moore, R. (1996). Back to the Future: The Problem of Change and the Possibilities of Advance in the Sociology of Education. *British Journal of Sociology of Education*, 17 (2), 145–161.
- Mouzelis, N. (1994). In Defense of 'Grand' Historical Sociology. *British Journal of Sociology*, 45 (1), 31–36.
- Proust, M. (1984). *Po sledite na izgubenoto vreme*, t. 1–2. Sofia: Nadodna kultura. [Пруст, М. 1984. *По следите на изгубеното време*, т. 1–2. София: Народна култура].
- Revel, J. (1996). Mikroanaliz i izgrazhdane na socialnoto. *Sociological Problems*, 28 (3), 63–79. [Ревел, Ж. 1996. Микроанализ и изграждане на социалното. *Социологически проблеми*, 28 (3), 63–79].
- Tchalakov, I. (1998). *Da napravish holograma. Kniga za uchenite, svetlinata i vsichko ostanalo*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. [Чалъков, И. 1998. *Да направим холограма. Книга за учениците, светлината и всичко останало*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Vaughan, D. (2023). System Effects, Failure, and Repair: Two Cases. *Sociologica*, 17 (3), 7–23.
- Verger, J. (1992). Patterns. In: de Ridder-Symoens, H. (Ed.). *A History of the University in Europe*, Vol. I – *Universities in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, M. (1998). Kriticheski izsledvaniya po logika na naukite za kulturata. V: *Smisal i tsennost*. Sofia: IK KH – *Kritika i humanizam*. [Вебер, М. 1998. Критически изследвания по логика на науките за културата. В: *Смисъл и ценност*. София: ИК КХ – Критика и Хуманизъм].